नाट्यप्रिय पु० नाट्यं प्रियमस्य। शिवे महादेवे हेमच०।

नाट्यभाषा स्त्री नाट्ये प्रयोक्तव्या पात्रभेदेन भाषा। नाटके प्रयोक्तव्ये पात्रभेदेन भाषाभेदे साच सङ्गीतदा० उक्ता नाटकशब्दे दर्शिता विशेषस्तु सा०द० उक्तो यथा "पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्। आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अन्तःपुरचारिणाम्। चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका। योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्। शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत्। वाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविड़ादिषु। आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु। आभीरी शाबरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवत्। चेटीनामप्यधीचानामपि स्यात् शौरसेनिका। बालानां प्रच्छन्नानाञ्च नीचप्रकृतिचारिणाम्। उन्मत्तानामाहतानाञ्चैव स्यात् संस्कृतं क्वचित्। ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च। भिक्षुबन्धकरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत्। संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं छिन्नीभूतमासु च। देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि केचित्तथोदितम्। यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्। कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः। योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा"। नाटकभाषाऽप्यत्र।

नाट्यरासक न० दृश्यकाव्यरूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा "नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुतालयवस्थिति। उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकम्। हास्योऽङ्कुरत्र वस्त्रकारो नारी वासकसज्जिका। सुखनिर्वहणे सन्धी वास्याङ्गानि दशापि च। केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह वेच्छन्ति केवलम्"। "तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्म्मवती। सन्धित्रयवती यथा विलासवती"।

नाट्यशाला स्त्री ६त०। नाट्यस्य नाट्यार्थं शाला। (नाटमन्दिर) देवप्रासादसम्मुखस्थे गृहे "नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया" गरुडपु०।

नाट्याङ्ग न० ६त०। सा०द०उक्ते दशविधे नाट्यस्याङ्गे यथा "गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका। प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं त्रिगूढकम्। उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च। वाक्ये दशविधं ह्येतदङ्गमङ्गं मनीषिभिः। तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः। शुष्कं गानं गेयपदं स्थितपाठ्यं तदुच्यते। सदोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता। निश्चिन्तोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताऽथवा। सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु। आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च। स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका। अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना। वीथ्यापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदकोऽयं मतः। स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं सूक्ष्मं त्रिगूढकम्। कथन भृत्यसङ्केतः सुव्यक्तस्वरसान्वितः। प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं विदुः। चतुरस्रपदं गीतं सुखप्रतिमुखान्वितम्। द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः। कोपप्रसादजमभिप्रेतयुक्तं रसोत्तरम्। हावहेलान्वितं चित्तस्त्रीवल्लभमनोहरम्। उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं वीपालम्भमनीलवत्। विद्यान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते"।

नाट्यालङ्कार पु० सा० द० उक्ते षट्त्रिंशद्विधे नाट्यस्यालङ्कारभेदे यथा "आशीराक्रन्दकपटाक्षमाभर्त्सनाश्रयाः। उत्प्रासनं स्फूर्जथोभयप्रशस्तापोपपत्तयः। आश्वासाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसम्मितौ। उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषकम्। प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम्। उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम्। प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षश्चोपदेशनम्। इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः" इत्युद्दिष्टाः। आशीः रिष्टजनाशंसाऽऽक्रन्दः प्रवर्त्तितं शुचा। कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते। अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते। गर्वोऽवज्ञेयजं वाक्यं कार्य्यसारम्य उद्यमः। यत्कृत्यं शुभवत्कार्य्यहेतोराश्रव उच्यते। उत्प्रासनं तन्नूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि। आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या स्फुटा तु सा। अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु। मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु। उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये। आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिश्राध्यवसायकः। विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम्। कार्य्यमुत्तमसङ्क्षेपः। उत्तेजनं प्रतीयते। स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक्। भर्त्सना तु परीवादः नीतिः नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम्। उक्तस्यार्थस्य